

СПЕЦИФІКА ДЕРЖАВНОСТІ ПЕРЕХІДНОГО ПЕРІОДУ І ПРОБЛЕМИ НАРОДОВЛАДДЯ

О. Тодика

*Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого
вул. Пушкінська, 77, 61024 Харків, Україна*

Статтю присвячено головним проблемам інституту народовладдя, а саме його функціонування і розвитку у державах перехідного періоду

Ключові слова: держава, народовладдя, перехідний період.

На пострадянському просторі на нових засадах відбувається процес формування державності, для якої характерними рисами є: демократизація суспільних відносин, відхід від моноідеології і керівної ролі однієї політичної партії, впровадження політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності, поділу влад, формування громадянського суспільства, значне розшарування населення за матеріальними прибутками. Відбуваються суттєві зміни в організації і функціонуванні державного механізму, що зумовлено насамперед впровадженням на практиці конституційного принципу поділу влад. Проблеми з його втіленням ведуть до жорсткої конфронтації різних гілок державної влади. Значно посилюється роль політичних партій та їх об'єднань. Виборчий процес реально став змагальним. Порівняно з радянським періодом більш гарантованими стали громадянські й політичні права, і менше – соціально-економічні й культурні. Держава втратила чимало важелів впливу на економічні процеси. У пострадянських країнах утворено багато політичних партій, хоча реальної багатопартійності немає.

Проблеми становлення державності, і насамперед формування демократичної, соціальної, правової держави в Україні, в інших країнах СНД аналізувалися насамперед в літературі з теорії держави і права, з конституційного права [1]. Водночас сучасний етап розвитку пострадянських держав ставить низку нових проблем, пов'язаних з процесом глобалізації, жорсткою конфронтацією політичних сил, що підтвердила практика України, Грузії, Киргизстану. На пострадянському просторі посилюється правовий нігілізм, досить часто порушується конституція, в цілому законодавство з боку органів державної влади, в тому числі й вищого рівня. Триває пошук шляхів підвищення ролі й авторитету місцевого самоврядування. Усе це ті реалії, в яких відбувається становлення і розвиток державності, народовладдя в різних пострадянських країнах.

Всі проблеми державності перехідного періоду в одній науковій статті розглянути неможливо. Тому зосередимо увагу на специфіці перехідного етапу розвитку держави з погляду проблем народовладдя, оскільки ця тема не розглянена в юридичній літературі. А вона є досить актуальною, оскільки в сфері реалізації народовладдя сьогодні виникає чимало складних проблем.

Аналізуючи тему ми спираємося на те, що державні інститути, правова система суттєво впливають на становлення і розвиток основоположних форм волевиявлення народу, особливо на вибори і референдуми. На наш погляд, у цьому аспекті важливе значення має характер політичного режиму в державі, наявність демократичних традицій, форма правління, рівень зрілості громадянського суспільства, взаємодія

законодавчої і виконавчої гілок влади на основі конституційного принципу поділу влад, правова культура, забезпечення законності, особливо в сфері конституційно-правових відносин, реалізація на практиці конституційної відповідальності.

Перехідний стан держави, суспільства і правової системи пострадянських країн суттєво впливають на розвиток демократичних інститутів. Водночас деякі форми народного волевиявлення, такі як всенародні обговорення найважливіших проектів законодавчих актів, майже не застосовуються, що було правилом в радянський період. З уведенням пропорційної системи виборів, причому не тільки на рівні парламентів, а й органів місцевого самоврядування, зникають імперативний мандат, а відповідно, і підзвітність депутатів перед населенням, накази виборців. Все це знижує потенціал народовладдя, причому на різних рівнях соціальної системи. Тому сьогодні немає підстав вважати, що закріплення на конституційному рівні в державах СНД положення, що ці держави є демократичними, означає, що потенціал влади народу суттєво збільшився. Це далеко не так. Відповідно, багато що треба зробити, щоб реалізація таких форм безпосередньої демократії, як вибори, референдуми, всенародні обговорення, відбувалися в межах законності, і щоб воля народу була в основі державних рішень.

Є потреба розгляду специфіки перехідного типу держави і права з погляду процесу реалізації народовладдя. Вважаємо, що однією з особливостей перехідного типу держави і права є органічне поєднання в їхній структурі елементів новизни і наступності, нового і старого, різні темпи розвитку політичних та економічних процесів і перетворень. Практика пострадянських держав свідчить, що інтенсивніше відбувається розвиток політико-правових відносин: формуються десятки політичних партій, фондів, асоціацій; впроваджується ідеологічна і політична багатоманітність; активно оновлюється виборче законодавство. Змінюється і функціональна спрямованість держави, оскільки йде процес демонтажу колишньої державної машини, і насамперед силових, контролюючих і наглядових структур; суттєво змінюється внутрішня і зовнішня політика держави; впроваджуються нові політичні цінності і пріоритети; законодавство, особливо в сфері виборчих та інших політичних прав громадян, зорієнтоване на міжнародні і європейські стандарти. Втім, економічні перетворення тривають повільніше, аніж в політичній сфері і політичній інфраструктурі, що є негативним чинником для суспільства й держави і становить перепону у встановленні інститутів народовладдя. У країнах із усталеними демократичними традиціями, розвинутою політичною інфраструктурою, ефективною економікою оптимально функціонують інститути представницької і безпосередньої демократії, враховується суспільна думка під час прийняття найважливіших державних рішень. В Україні на квітень 2005 р. Міністерство юстиції зареєструвало 126 політичних партій, діяльність яких особливо активізується в період перед виборами до Верховної Ради, до місцевих рад, і, зазвичай, різко знижується в післявиборний період.

У літературі є різні погляди щодо ролі держави у суспільних перетвореннях в перехідні періоди. Вважаємо, що в такий період розвитку суспільства суттєво підвищується роль держави. Причому вона вирішує досить складні і різнобічні проблеми не тільки щодо реформування політичних і економічних структур, але й підтримує необхідність змін у духовному житті суспільства, у сфері міжнародних, етнічних, етичних, ідеологічних та інших відносин, у формуванні правової бази

організації та функціонування органів державної влади і місцевого самоврядування, у визначенні ідеології державотворення.

В ці періоди особливо посилюється роль парламенту, який формує основи правової системи нової держави. Наприклад, Верховна Рада за період незалежності України прийняла більше двох тисяч законів з найрізноманітніших питань життєдіяльності держави і суспільства, забезпечення прав і свобод людини і громадянина, в тому числі й виборчих прав громадян. У деяких країнах унормування виборчого процесу на перехідному етапі було здійснено главою держави, як це було зроблено Указом Президента Росії Б.М. Єльцина щодо формування першого парламенту Російської Федерації. Водночас у пострадянських країнах посилюється роль парламентів у формуванні законодавства щодо забезпечення народовладдя. Це досить позитивна тенденція.

Досвід пострадянських країн, у тому числі й України, свідчить, що держава на перехідному етапі виконує два між собою взаємопов'язані завдання. Перше – це реорганізація самого державного механізму, в тому числі зміна його сутності, змісту, структури, форм і методів діяльності. Практика доводить, що цей процес досить тривалий і виходить за межі перехідного періоду. Зокрема, з обранням Президентом України В.А. Ющенка, а Прем'єр-міністром Ю.М. Тимошенко 2005 р. почалася суттєва зміна в роботі центральних органів державної влади, в формах і змісті, стилі їх діяльності. Друга група завдань держави перехідного періоду пов'язана зі змінами в суспільстві, економіці, створенням умов для ефективного функціонування інститутів народовладдя, насамперед виборів і референдумів, визначенням орієнтирів внутрішньої та зовнішньої політики.

В перехідні періоди суттєво підвищується роль народу, громадянського суспільства. Саме Український народ 1 грудня 1991 р. на всенародному референдумі підтримав Акт проголошення незалежності України, а в 2000 р. проголосував за зміни до чинної Конституції України. Водночас реалізація такого основоположного інституту народовладдя як референдум має здійснюватися за наявності якісної законодавчої бази і належної організаційної діяльності державних інституцій, що не завжди має місце. Про це свідчить і те, що результати проведеного 16 квітня 2000 р. референдуму не були втілені в конституційні приписи.

Актуальною є проблема розмежування реформаторської діяльності в перехідний період держави і народу, громадянського суспільства. В цьому разі ми, акцентуючи увагу на ролі держави, безумовно, розуміємо, що народ є першоджерелом влади, і саме він має право вирішувати концептуальні питання розвитку держави і суспільства, свого буття. Зокрема, згідно із ст. 5 Конституції України лише народ має право змінювати конституційний лад. Народний суверенітет є первинним щодо державного суверенітету. Разом з цим, зрозуміло, що інститути безпосереднього народовладдя не запрацюють без матеріальної та організаційної підтримки державних інституцій, якісного виборчого і референдумного законодавства. Така діалектика взаємозв'язку інститутів у механізмі народовладдя.

Існують декілька підходів щодо визначення місця і ролі держави в перехідний період, різних поглядів щодо оптимального впливу державних інституцій на соціальні процеси, в тому числі в сфері здійснення народовладдя. У такий період держава може бути: тоталітарною, тотально корумпованою, ліберальною, соціал-демократичною. Якщо державу розглядають як всеохоплюючий феномен і вона втручається у всі сфери суспільного життя, насамперед з допомогою

всеохоплюючого правового регулювання і тотального контролю стосовно структур громадянського суспільства, людини і громадянина, то це держава тоталітарна і вона не може забезпечити оптимального функціонування інститутів представницької і безпосередньої демократії. Якщо ж держава тотально корумпована, то зусилля органів держаної влади в ній спрямовані на реальне забезпечення прав і свобод декількох відсотків населення, недопущення в жодному разі ні реприватизації, ні націоналізації власності народу, яка була свого часу незаконно за безцінь „прихватована”. Для цього розробляється й ідеологічне обґрунтування.

Третій підхід асоціюється з формуванням і функціонуванням ліберальної держави в перехідний період, який базується на тому, що завдання і функції держави зведені виключно до „забезпечення суспільства тільки всім самим необхідним” [2]. Цей підхід на Заході в політико-ідеологічному аспекті найрозповсюдженіший і вважається найперспективнішим при переході від планової, централізованої економіки до ринкової, децентралізованої, від соціалізму до капіталізму. Сучасна ж практика проведення ліберальних реформ в Україні, Росії, в інших пострадянських країнах свідчить, що впровадження ліберальних ідей на пострадянському просторі завдало чимало збитків в економічній сфері, призвело до різкого спаду життєвого рівня значної більшості населення. Згідно з головним постулатом лібералізму державі в сфері економіки відводиться роль тільки „нічного сторожа”.

Ідеї лібералізму були сформульовані ще в кінці XVII – початку XIX ст. відомим ідеологом буржуазії англійцем І. Бентамом (1748–1832). Він був родоначальником теорії утилітаризму, яка ввібрала в себе низку філософських ідей Гобса, Локка, Юма, французьких матеріалістів XVII ст. (Гельвеція, Гольбаха). На думку І. Бентама призначення уряду – гарантувати насамперед безпеку і власність підданих держави, тобто виконувати головну охоронну функцію. Він вважав, що уряд не має права визначати що є щастям для кожної окремої людини, і тим більше нав’язувати індивіду таке уявлення і що би то ні стало ошчасливити його. Він вважав дуже небажаним втручання держави у сферу економіки, оскільки це, на його думку, може призвести до небажаних результатів [3]. Застосування на пострадянському просторі ідеї „держава – нічний сторож”, невтручання держави в економічні процеси призвело до дуже негативних наслідків. Це, безумовно, не найкраще вплинуло на відносини у політичній сфері, в становленні інститутів народовладдя, в забезпеченні прав і свобод людини і громадянина, особливо конституційних соціально-економічних прав.

Основоположник лібералізму І. Бентам виступав не тільки за демократизацію державної влади, а й всієї політичної системи, вважав за потрібне розширити виборче право, а також надати його жінкам. На його думку, з допомогою інститутів демократії (в тому числі таких як вільна преса, громадські дискусії, публічні збори тощо) можна буде ефективно контролювати діяльність законодавчої і виконавчої влади [4]. Ці ідеї, які слід активно впроваджувати на практиці. Водночас немає сенсу принижувати роль держави в економічних процесах, оскільки її невтручання в економіку негативно впливає і на досить широкий спектр суспільних відносин, в тому числі в політичній сфері, у становленні інститутів народовладдя. Потрібно враховувати, що впровадження на пострадянському просторі ідей лібералізму не було сприйнято більшістю населення, негативно вплинуло на відносини в економічній, соціальній та інших сферах життєдіяльності суспільства.

Четвертий підхід до визначення ролі й місця держави в перехідний період від соціалізму до капіталізму асоціюється із функціонуванням соціал-демократичної держави, характерною рисою якої є високий рівень її відповідальності перед населенням. На пострадянському просторі відбувається усвідомлення політичною елітою необхідності активізації соціальної діяльності держави. У конституціях закріплюється, що відповідна держава є соціальною. Такою є держава, „що прагне і здатна здійснити політику, спрямовану на забезпечення громадянських прав для всіх членів суспільства, гарантування умов для гідного життя людей, а також створити умови для вільного і всебічного розвитку особистості та забезпечити реалізацію втілених у законній формі інтересів кожного громадянина з інтересами всього суспільства” [5]. Соціальна держава бере на себе зобов'язання забезпечувати соціальну справедливість, благополуччя своїх громадян, їх соціальну захищеність. Мета такої держави – створювати умови для забезпечення громадян роботою, перерозподіляти доходи через державний бюджет, забезпечувати людям прожитковий мінімум, сприяти збільшенню кількості дрібних і середніх власників, піклуватися про освіту, сім'ю, медичне обслуговування, постійно покращувати соціальне забезпечення тощо. Соціальна держава слугує суспільству і намагається виключити або звести до мінімуму соціальну відмінність, і на цій основі досягти соціального миру в суспільстві. Об'єктом соціальних устремлень держави є людина, її різнобічні потреби й інтереси, соціальний комфорт і соціальне самопочуття. Вища ціль соціальної держави – створення умов по забезпеченню гідного життя й вільного розвитку людини, тобто її матеріальна забезпеченість на рівні стандартів сучасного розвинутого суспільства, доступ до цінностей культури, гарантованість особистої безпеки. У межах цієї цілі реалізується державна підтримка слабкозахисених в соціальному плані груп населення.

Україна, як і інші держави на пострадянському просторі, зробила свій демократичний вибір, і після „оранжевої революції” продовжується пошук оптимальної моделі розвитку, триває процес реформування в різних сферах суспільного життя. В основу ставиться боротьба з корупцією, підтримка і розвиток дрібного і середнього бізнесу, відсторонення влади від бізнесу, проведення адміністративно-територіальної реформи. Слід враховувати, що основоположним критерієм оцінки корисності і прогресивності всіх реформістських (еволюційних) і революційних перетворень, здійснюваних державою у перехідний період є сприятливий їх вплив на подальший розвиток економіки, науки, культури, інститутів народовладдя, політичної активності населення, гарантування прав і свобод громадян. Якщо цього не досягнуто, то різко знижується довіра до влади, її інститутів.

У науковій літературі розробляють можливу оптимальну модель ролі держави і права в перехідний період, або ж „ідеального типу переходу до демократії” [6]. За задумом її авторів, ця модель повинна поєднувати в собі на різних стадіях її реалізації одночасно і риси лібералізму, і соціал-демократизму. Вважаємо, що на сьогоденному етапі розвитку це найбільш виважений підхід. Усього виділяємо чотири стадії цієї моделі: 1) лібералізація політичного життя; 2) демонтування відживших інститутів – складових частин колишньої політичної системи; 3) демократизація суспільно-політичного життя країни; 4) вживання заходів із „ресоціалізації” громадян, тобто до позитивного сприйняття ними нових цінностей і політичної системи, яка наново створюється [7]. Вважаємо, що ця модель

зорієнтована насамперед на політичну сферу життя суспільства, на її перехід із авторитарного до демократичного стану.

В межах цієї моделі з погляду становлення і розвитку інститутів народовладдя виокремимо такі складові: а) становлення якісного законодавства щодо організації і функціонування органів державної влади і місцевого самоврядування; б) оновлення виборчого і референдумного законодавства; в) впровадження політичної та ідеологічної багатоманітності, багатопартійності; г) становлення дієздатного громадянського суспільства; д) забезпечення стабільності конституційного ладу, його подальшої демократизації; е) забезпечення конституційної законності; є) створення умов для розвитку різних форм власності і їх рівного захисту з боку держави; ж) орієнтація правової системи на захист прав і свобод людини й громадянина.

Етап, на якому сьогодні перебуває Україна, як і інші пострадянські країни не „вписується” за своїми змістовими характеристиками ні в класичну ліберальну, ані в соціал-демократичну чи іншу модель перехідної держави. В сутності ідеальної, класичної моделі і не може бути. Але важливим є демократичний вектор розвитку держави і суспільства, орієнтація на європейські цінності з урахуванням вітчизняного досвіду. Головне – не допустити тоталітарних методів функціонування державної влади.

В перехідний період право, як і держава, має свої особливості, що відрізняються від правових систем, які розвиваються в звичайних умовах. Достатньо чітко це проявляється в сфері регламентації інститутів народовладдя. Зокрема, за роки незалежності України було прийнято вже декілька законів про вибори народних депутатів України, Президента України, до місцевих рад. Це законодавство весь час змінюється, новелізується, характеризується нестабільністю. Його застосування веде до виникнення значної кількості державно-правових конфліктів, в які втягуються різні гілки державної влади, структури громадянського суспільства, політичні партії. Це особливо виявилось під час проведення виборчої кампанії з виборів Президента України 2004 р., коли у вирішенні конфлікту були задіяні всі структури вищих органів влади, особливо Верховна Рада і Верховний Суд України.

Становлення і розвиток законодавства щодо інститутів народовладдя в Україні, як і в інших пострадянських країнах, продовжуватиметься. Насамперед зазначимо, що не може бути ідеального, стабільного законодавства у сфері здійснення народовладдя в державі, яка перебуває на трансформаційному етапі розвитку і при існуючому рівні правової культури законодавця та населення. Але це не означає, що законодавство перехідного періоду не виконує своїх функцій і призначення. Воно „працює” на формування дієздатних державних органів, на оптимальний розподіл між ними владних повноважень, на створення належних умов для функціонування структур громадянського суспільства, насамперед політичних партій. Водночас проблем з якістю законодавства більш ніж достатньо, у тому числі в сфері здійснення народовладдя.

В перехідний період у пострадянських країнах особливу значущість мало прийняття конституцій, які є основним законом держави і суспільства, володіють найвищою юридичною силою і є основою національної правової системи. Аналізуючи роль конституцій в розвитку народовладдя, треба враховувати, що характер, сутність і зміст конституційного законодавства ніколи не буває незмінним. Воно розвивається під впливом об'єктивних і суб'єктивних чинників. Кожному етапу розвитку суспільства завжди відповідає той чи інший стан конституційного

законодавства. Безумовно, абсолютної відповідності при цьому не буває і бути не може, беручи до уваги перехідний стан розвитку держави і суспільства. Але законодавець в конституції завжди намагається найбільш адекватно відобразити рівень розвитку держави і суспільства, процесів, які в ньому відбуваються. Особливо це стосується відображення в конституції співвідношення протидіючих і разом з цим взаємодіючих соціально-класових та інших сил в суспільстві. У конституціях пострадянських країн містяться і програмні положення, що важливо з погляду забезпечення народовладдя і визначення шляхів подальшого розвитку демократичних процесів.

Значущість конституції на перехідному етапі розвитку держави і суспільства з погляду становлення і розвитку інститутів народовладдя полягає в тому, що саме конституція є підґрунтям і одночасно вершиною національної правової системи, фундаментом її розвитку. На її основі, відповідно не тільки доз її вихідних положень, а й до конкретних норм відбувається еволюція інститутів народовладдя. Прийняття 1996 р. Конституції України відіграло особливу роль в ідентифікації і легітимації Української держави перед світовим співтовариством. З прийняттям конституції нерідко пов'язують запровадження нової держави, або її підтвердження, а іноді й нове визнання після кардинальної зміни її колишніх характеристик, в тому числі територіальних, соціально-економічних і політичних. Так було не раз в історії людства. Не випадково, що створення на території колишнього СРСР нових незалежних держав, в тому числі України, знайшло відображення в прийнятті нових конституцій, які закріпили нові принципи державної організації, в тому числі поділ влади, політичну, економічну, ідеологічну багатоманітність, верховенство права, встановили основи проведення виборів, референдумів. Це стало підґрунтям до формування виборчого і референдумного законодавства, законодавства про політичні партії, громадські об'єднання. У цьому аспекті Конституція України виконує свою конструктивну роль. І це головне. Втім, Конституція має відображати нові політичні і економічні реалії, які складаються у суспільстві, створювати умови для прогресивного розвитку суспільних відносин, а не їх гальмування. Упродовж всіх років існування України як суверенної, незалежної держави відбувалася конфронтація між гілками влади, особливо між Президентом України і Кабінетом Міністрів України з одного боку, і Верховною Радою України – з іншого. В результаті депутати проголосували за конституційну реформу, в основі якої є перехід України від президентсько-парламентської республіки до парламентсько-президентської і підвищення ролі місцевого самоврядування. Серед колишніх республік СРСР вже прийняли нові конституції, або внесли до них зміни Республіка Беларусь, Грузія, Молдова. Отже, є підстави вважати, що в деяких республіках настав новий етап розвитку конституційного законодавства з урахуванням нових соціально-економічних і політичних реалій. Наукова громадськість Росії ставить питання про необхідність внесення змін до Конституції Російської Федерації, вважаючи, що у Президента Росії за Конституцією дуже значні повноваження, що розбалансовує систему стримань і противаг в державному механізмі. Для такого висновку є всі підстави.

Конституції, конституційне законодавство перехідного періоду в пострадянських країнах відіграють значну роль в становленні державності на демократичних засадах, в розвитку інститутів народовладдя, громадянського суспільства. Водночас розвиток соціально-економічних і політичних процесів свідчить, що в Україні накопичувалась

низка складних і актуальних проблем, які безпосередньо пов'язані з реалізацією народовладдя.

Спробуємо перелічити ці проблеми. По-перше, не прийнято й половини законів, які безпосередньо впливають із тексту Конституції України, а її вже змінюють. Неприйняття цих законів не дало змоги повною мірою використати потенціал діючої Конституції. По-друге, Закон „Про всеукраїнський та місцеві референдуми” явно не відповідає сучасним вимогам і чинній Конституції, але він так і не прийнятий в новій редакції. Кращим варіантом було би прийняти окремі закони „Про всеукраїнський референдум” і „Про місцеві референдуми”. По-третє, стало традицією безпосередньо перед виборчою кампанією або приймати відповідний Закон про вибори, або вносити в чинний Закон суттєві зміни, що дестабілізує виборчий процес. Весь час змінюється виборча система. Наприклад, парламент України обирався спочатку на мажоритарній, потім на змішаній, а в березні 2006 р. вибори відбуватимуться на пропорційній основі. Голова Верховної Ради України В.М. Литвин вважає, що сума за місце в „прохідній частині” списку на парламентських виборах 2006 р. може сягнути 5 млн доларів [8]. Так що в новому парламенті і з ліхтарем неможливо буде знайти ні одного робітника і ні одного селянина. Але парламент є органом народного представництва, а не бізнесово-олігархічного.

По-четверте, вибори в деякі ланки органів місцевого самоврядування в 2006 р. за новим законодавством будуть проведені на пропорційній основі, що, на наш погляд, призведе до багатьох небажаних результатів: знизиться на місцях потенціал народовладдя, оскільки в такому разі відкинеться імперативний мандат, і, відповідно, можливість відклику виборцями депутата місцевої ради, „скасується” інститут наказів. Вибори на пропорційній основі, на нашу думку, дезорганізують і роботу органів місцевого самоврядування. Намагання провести сьогодні адміністративно-територіальну реформу в тому форматі, який пропонується – це також шлях до дестабілізації нинішніх соціально-економічних і політичних умов. Всі ці актуальні проблеми треба вирішувати на основі стратегічного бачення розвитку держави і суспільства. Його поки що, на жаль, немає.

1. *Селіванов В.М.* Право і влада суверенної України: методологічні аспекти. – К.: Вид. Дім „Ін Юре”, 2002; *Скрипнюк О.* Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики. – К.: ІДП ім. В.М. Корецького НАН України, 2000; *Погорілко В.Ф., Федоренко В.Л.* Референдуми в Україні: історія та сучасність. – К., 2000; *Чиркин В.Е.* Современное государство. – М.: Междунар. отношения, 2001; *Засць А.П.* Правова держава в контексті сучасного українського досвіду. – К.: Парлам. вид-во, 1999; *Гомеров И.Н.* Государство и государственная власть, особенности, структура. – М.: ООО „Изд-во ЮКЭА”, 2002.
2. Astund. The Role of the State in the Transition to Capitalist // Moore Y. (ed.). Legacies of the Collapse of Marxism. – L., 1994. – P. 181.
3. История политических и правовых учений. – М., 1995. – С. 469.
4. Там же. – С. 469.
5. *Скрипнюк О.* Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики. – К., 2000. – С. 19.
6. *Харитонов О.Г.* Генезис демократии. Попытка реконструкции логики транзитологических моделей // Космополис. Альманах. – М., 1997. – С. 36-69.
7. *Харитонов О.Г.* Указ. соч. – С. 40.
8. Голос України. – 2005. – 20 квітня.